

**LINGÜÍSTICA HISTÓRICA
E DIALECTOLOXÍA:
COORDENADAS DO CAMBIO
LINGÜÍSTICO**

MONOGRAFÍAS DA UNIVERSIDADE DE VIGO.
HUMANIDADES E CIENCIAS XURÍDICO-SOCIAIS, 114

LINGÜÍSTICA histórica e dialectoloxía: coordenadas do cambio lingüístico/
Alexandre Rodríguez Guerra, editor

Vigo: Universidade de Vigo, Servizo de Publicacións, 2016
328 p.; 17X24 cm. – (Monografías da Universidade de Vigo. Humanidades e
ciencias xurídico-sociais; 114)

D. L. VG 735-2016 - ISBN 978-84-8158-728-9

1. Lingüística histórica 2. Dialectoloxía 3. Gallego (Lengua) 4. Linguas romances
I. Universidade de Vigo. Servizo de Publicacións, ed. II. Rodríguez Guerra, Alexandre.

81-112

81'28

Edición
Servizo de Publicacións da Universidade de Vigo
Edificio da Biblioteca Central
Campus de Vigo
36310 Vigo

© Servizo de Publicacións da Universidade de Vigo, 2016

© Da edición: Alexandre Rodríguez Guerra

© Dos textos: os autores

ISBN: 978-84-8158-728-9

D.L.: VG 735-2016

Impresión: Tórculo Comunicación Gráfica, S.A.

Reservados todos los derechos. Ninguna parte de este libro puede reproducirse o transmitirse por ningún procedimiento electrónico o mecánico, incluidos fotocopia, grabación magnética o cualquier almacenamiento de información e sistema de recuperación, sin el permiso escrito del Servizo de Publicacións da Universidade de Vigo.

Departamento de Filoloxía Galega e Latina

LINGÜÍSTICA HISTÓRICA E DIALECTOLOXÍA: COORDENADAS DO CAMBIO LINGÜÍSTICO

Alexandre Rodríguez Guerra
Editor

Universidade de Vigo
2016

LINGÜÍSTICA histórica e dialectoloxía : coordenadas do cambio lingüístico /
Alexandre Rodríguez Guerra, editor

Vigo : Universidade de Vigo, Servizo de Publicacións, 2016
326 p. ; 17 cm. – (Monografías da Universidade de Vigo ; **)

D.L. ** – ISBN **

1. Lingüística histórica 2. Dialectoloxía 3. Gallego (Lengua) 4. Linguas romances
I. Universidade de Vigo. Servizo de Publicacións, ed. II. Rodríguez Guerra,
Alexandre

81-112
81'28

© Da edición:
Alexandre Rodríguez Guerra, 2016

© Dos textos:
Os autores

Edita:
Servizo de Publicacións da Universidade de Vigo

Deseño da cuberta:

Depósito Legal: **
ISBN: **

Impreso en

Reservados todos os dereitos. Nin a totalidade nin parte deste libro pode reproducirse ou transmitirse por ningún procedemento electrónico ou mecánico, incluíndo fotocopia, gravación magnética ou calquera almacenamento de información e sistema de recuperación, sen o permiso escrito do editor e autores.

*Pra Xosé Luís Giménez Lago, polígrafo galego, bo e xeneroso, que nos deixou, orfos,
pouco antes de que esta edición vise a luz*

*Pra David Mackenzie, mestre da filloxía galega, que tamén nos deixou este ano,
mais que nos acompañará sempre co seu maxisterio*

*Pra Agustín Fernández Paz, doutor das nosas letras, que espallou coma ninguén un amor
inmorredoiro por elas*

*Todos tres, irmáns ventureiros de lingua, anoaron o seu enorme corazón galaico
ó das Irmandades da Fala, cen anos despois, e pra sempre*

LIMIAR.....	11
ABREVIATURAS.....	17
CAPÍTULO I	
A VARIACIÓN LINGÜÍSTICA NO TEMPO E NO ESPAZO.....	19
<i>Variación lingüística, dialectoloxía e gramática histórica: algúns problemas do cambio lingüístico en galego e portugués</i> (Xosé Luís Regueira).....	21
<i>A xeolingüística e o estudo da historia das linguas</i> (Xulio Sousa)	39
CAPÍTULO II	
A VARIACIÓN FONÉTICA, SINTÁCTICA E ESCRIPTOLÓXICA	57
<i>A dialectoloxía valega na lingüística histórica galega</i> (Xosé-Henrique Costas González)	59
<i>O ditongo -oi- e as súas variantes na lingua medieval. Intento de caracterización dialectal</i> (Eduardo Moscoso Mato).....	69
<i>Por que unha escriptoloxía da lingua galega hoxe?</i> (Xulián Maure Rivas)	87
CAPÍTULO III	
A VARIACIÓN MORFOLÓXICA.....	99
<i>Diacronía e diatopía. Achega á variación morfolóxica no diminutivo en galego</i> (Rosario Álvarez).....	101
<i>Notas sobre variación lingüística dalgunhas formas verbais de pretérito nas cantigas galego-portuguesas</i> (aver, fazer, pøer, querer) (Manuel Ferreiro)	121
<i>Traxectoria histórica dos resultados galegos do sufixo número-persoal latino -TE (P5 do imperativo)</i> (Ramón Mariño Paz).....	141
<i>A terminación da P5 -ndes</i> (Aquilino Santiago Alonso Núñez).....	163
<i>Notas de morfoloxía verbal</i> (Francisco Fernández Rei)	179
CAPÍTULO IV	
A VARIACIÓN LÉXICA	193
<i>A que responden os nomes das plantas? Algunhas denominacións románicas da Centaurea cyanus</i> (Manuel González González).....	197
<i>Pulpo e polbo. Voces motivadoras dunha fugaz controversia coas coordenadas diatópica e diacrónica como pano de fondo</i> (Xavier Varela Barreiro)	213
CAPÍTULO V	
A ECDÓTICA E A DIALECTOLOXÍA.....	239
<i>A información dialectal nos cancioneiros galegos oitocentistas: a importancia de Pérez Ballesteros e de Saco Arce</i> (Xosé Manuel Sánchez Rei)	241
<i>A Crónica dos ministros gerais da Ordem dos Fraires Menores (BN 94 IL) e o seu antígrafo galego</i> (José António Souto Cabo).....	275
BIBLIOGRAFÍA.....	301

LIMIAR

A monografía que hoxe presentamos, *Lingüística histórica e Dialectoloxía: coordenadas do cambio lingüístico*, é a mellor proba do elevado nivel que ambas as disciplinas alcanzaron na filoloxía galega do s. XXI. Certamente, as circunstancias sociais e profesionais actuais non son as ideais para progresar alcanzando polo camiño iniciado con rigorosidade científica, hai exactamente douscentos anos, por Franz Bopp. Mais non é menos certo que un proxecto senlleiro coma o do *Atlas Lingüístico Galego* acaba de cumprir corenta e dous anos do inicio dos traballos de campo: en 1990 saíu do prelo o seu primeiro volume, o de morfoloxía verbal, e neste ano 2016 publicouse o sexto volume (léxico da terra, plantas e árbores). É o noso desexo que o presente libro sirva de merecida homenaxe, non só a precursores sobranceiros como Frei Martín Sarmiento, no s. XVIII, ou Vicente García de Diego, a inicios do s. XX, senón tamén a todos os que ó longo destas décadas posibilitaron, con esforzo e rigorosidade máximos, o extraordinario avance no coñecemento destas disciplinas, dende unha óptica esencialmente galega.

Dende unha óptica historiográfica, Fernández Salgado (en publicación) aproximouse á lingüística galega a través de seis grandes bloques disciplinares, dous dos cales son a Lingüística histórica e a Dialectoloxía. Fernández Salgado comprobou o peso específico de cada un deses seis temas en BILEGA a finais de 2015: a media global dos traballos de Lingüística histórica situábase nun 22,4% (3.556 títulos totais) e a dos de Dialectoloxía nun 7,6% (con 1.234 títulos). Xa que logo, entrambos os dous sumaban case un terzo, 30%, do total. Alén diso, convén destacar que dos seis eixes temáticos manexados, os dous que presentan unha menor oscilación relativa ó longo dos catro períodos considerados (do s. XVIII a 1965, 1966-1985, 1986-1999 e 2000-2015) son, precisamente, os dous susoditos. Cremos que estes datos se poden interpretar en termos da solidez e importancia continuada duns estudos que, na base da nosa tradición filolóxica, non decaeron no seu pulo.

Como editor, é para min un motivo de moito orgullo introducir este libro. Éo, non só pola excelencia das investigacións recollidas nas súas páxinas, non só porque os seus autores son especialistas, de merecida sona internacional, nos seus respectivos ámbitos de estudo, non só polo interese que estes traballos van suscitar entre a comunidade científica en particular e o público interesado no cambio lingüístico en xeral, senón porque, sobre todo, coa súa xenerosa participación, coas ducias de horas roubadas á familia, ó sono e a outros mesteres académicos, os autores amosaron, e amosan, un amor á lingua que vai moito máis aló dunha simple especialización profesional, que transcende a súa valía como expertos filólogos e enraíza nun compromiso incondicional coa súa terra, as súas xentes e a súa cultura.

As páxinas que constitúen esta monografía vertébranse en cinco grandes capítulos:

1. O primeiro é de carácter introdutorio. Nel, X. L. Regueira reflexiona sobre a propia razón de ser da Lingüística histórica, do seu pasado, presente e futuro. É un traballo instigador, que suxire reorientar o eido histórico cara a novos horizontes: a partir

da análise de exemplos actuais, propón estudar a variación fonética que se produce en pequenos grupos humanos, sen preconceitos e, sempre, sen perder de vista as interaccións lingüísticas. Pola súa banda, X. Sousa parte da perspectiva xeolingüística e, despois dun exhaustivo percorrido historiográfico pola interrelación entre dialectoloxía e cambio lingüístico, reflexiona sobre os traballos xeolectais máis modernos, mapas de distintas sincronías e mapas multidimensionais e de como grazas a eles resulta máis doado obter unha visión máis completa da variación lingüística.

2. O capítulo II céntrase no cambio fonético, sintáctico e escriptolóxico. Grazas ó traballo de X.-H. Costas enxergamos a importancia de dous fenómenos lingüísticos, un fonético (a existencia do son africado palatal sonoro [d₃]) e outro sintáctico (énclise do pronome persoal átono de terceira persoa de complemento directo con participio) que, documentados no valego actual, axudan a interpretar mellor a fase medieval e a evolución posterior. E. Moscoso, apoiándose en coleccións documentais do galego medieval, investigou o ditongo [oj] e os datos obtidos proxectounos en mapas dialectais, mapas que botan máis luz sobre a complexa, pero ben coñecida, distribución actual. Finalmente, X. Maure sitúase na vertente gráfica e delibera sobre a importancia dun bo coñecemento da situación medieval, por exemplo coa representación dos fonemas palatais nasal e alveolar, para poder argumentar con total criterio as escollas gráficas galegas actuais.

3. Con certeza, é o bloque do terceiro capítulo, dedicado ó eido morfolóxico, o máis compacto. Nel hai un traballo que se centra no eido nominal e outros catro que se desenvolven no terreo verbal. O primeiro é responsabilidade de R. Álvarez e, construído sobre o galego e o portugués, constitúe un pormenorizado exame do diminutivo en ambas as linguas. Abeirado a unha perspectiva sincrónica actual, nel estúdase a evolución dende a fase medieval e propónse unha convincente hipótese explicativa para xustificar a distribución das variantes *-iñ-/-ciñ-/-ziñ-*, a partir dos contextos morfolóxicos e da disposición territorial, alén de apuntar a dirección do cambio lingüístico.

A sección dedicada á morfoloxía verbal está conformada, como dixemos, por catro traballos: o de F. Fernández Rei oriéntase dende unha visión xeral do sistema verbal galego e, partindo da distribución dialectal recollida no *Atlas Lingüístico Galego*, reflexiona sobre as principais repercusións que esa repartición tivo, e ten, no proceso de estandarización morfolóxica da lingua. M. Ferreiro estuda moi polo miúdo a variación medieval no pretérito dos verbos *aver*, *fazer*, *pôer* e *querer*, e comproba os factores que poden intervir na distribución das distintas formas verbais (monosilábicas, palatalizadas...). R. Mariño fixou un obxectivo moi concreto, o estudo da variación na P5 dos imperativos e, para o alcanzar, esfarelou e explicou todos os cambios que se produciron nas distintas fases que levaron dende o latín, pasando polo latín vulgar, período medieval e séculos escuros, á situación actual en galego. Por último, A. Alonso céntrase nas formas con nasal na P5 (do tipo *cantandes*) en galego e, despois de manexar argumentos varios, inclínase por unha explicación de natureza fonética para a presenza dese son nasal.

4. O capítulo dedicado ó léxico conta con dúas colaboracións complementarias: a primeira adopta unha visión románica e a segunda céntrase nun exemplo galego. Aquela está asinada por M. González e constitúe a mellor proba do moderno traballo en variación léxica no que a motivación se refire. Aproveitando as denominacións románicas da *Centaurea cyanus* este autor deseña un cadro completo, ben estruturado e ilustrado que permite entender todas as motivacións que se agochan tras a elección das diferentes denominacións. O segundo é unha afouta investigación de X. Varela que non pasará desapercibida: nela cuestiónase a interpretación que se veu facendo en galego da parella *polbo* ~ *pulpo* en termos de forma propia/espuria. Nun traballo moi documentado, fornécese un completo mapa contemporáneo desta distribución léxica e acompáñase dun resumo da situación medieval e de reflexións que se sitúan de cheo na sociofiloloxía galega.

5. No último capítulo, entre a Dialectoloxía e a Lingüística histórica sitúase a edición textual. No primeiro dos subcapítulos, X. M. Sánchez Rei proxecta unha clasificación, acaroada á vertente diatópica, en dúas excepcionais compilacións de cántigas galegas do s. XVIII (as de Pérez Ballesteros e Saco Arce). J. A. Souto Cabo realiza unha notable descuberta filolóxica xa que, a partir dunha minuciosa análise do manuscrito da portuguesa *Crónica dos ministros gerais da Ordem dos Fraires Menores*, conclúe que debeu de existir un antígrafo galego elaborado na Coruña en 1465.

Non quero concluír este limiar sen deixar de agradecer a encomiable cooperación que recibimos tanto por parte do Departamento de Filoloxía Galega e Latina, coma do grupo TALG (Tecnoloxías e Aplicacións da Lingua Galega), ós que pertenzo. Merecen unha mención especial Bieito Arias, Xosé-Henrique Costas, Xosé Antonio Fernández Salgado, Andrea González e Verónica Taboada. Agradézzolles tamén a Xavier Varela e Ramón Mariño a súa, coma sempre, inestimable e farturenta axuda; do mesmo xeito que lles agradezo os seus comentarios ós dous avaliadores anónimos que revisaron esta obra. Na fin, reitero a miña gratitude incondicional cos catorce autores deste volume xa que, grazas ás súas contribucións, os andeis da lingüística galega e (iberor)románica contan cunha nova pequena grande alfaia, vizosa e espléndida a partes iguais.

Alexandre Rodríguez Guerra

ABREVIATURAS

adx.	adxectivo	lad.	ladino
al.	alemán	lat.	latín
ár.	árabe	lat. cl.	latín clásico
arag.	aragonés	lat. vg.	latín vulgar
b. lat.	baixo latín	masc.	masculino
br.	bretón	mol.	moldavo
ca.	<i>circa</i>	ms.	manuscrito
cast.	castelán	n.	nota
cat.	catalán	neerl.	neerlandés
cf.	<i>confer</i>	oc.	ocorrenza
cit.	citado/a	occ.	occitano
coord.	coordinador/a	ocs.	ocorrenzas
coords.	coordinadores/as	orgs.	organizadores/as
Copret.	copretérito	p. ex.	por exemplo
doc.	documento	p.	páxina
ed.	editor/a	pl.	plural
eds.	editores/as	port.	portugués
esp.	español	Pospret.	pospretérito
<i>et al.</i>	<i>et alii</i>	Pr.	presente
etc.	etcétera	Pret.	pretérito
fem.	feminino	pp.	páxinas
fl.	folio	ref.	referencia
fls.	folios	rom.	romanés
fpr.	francoprovenzal	s.	século
fr.	francés	s. d.	sen data
fránc.	francico	s. p.	sen páxinas
fri.	friulano	s. v.	<i>sub voce</i>
Fut.	futuro	srd.	sardo
gal.	galego	ss.	séculos
gr.	grego	subst.	substantivo
<i>i. e.</i>	<i>id est</i>	Subx.	subxuntivo
ingl.	inglés	suf.	sufixo
Ind.	indicativo	v.	verso
Inf.	infinitivo	v. g.	verbi gratia
it.	italiano	var.	variante
itc.	italiano central	véx.	véxase
itm.	italiano meridional	vol.	volume
its.	italiano setentrional	vs.	<i>versus</i>
l.	liña	vv.	versos

CAPÍTULO I

A VARIACIÓN LINGÜÍSTICA NO TEMPO E NO ESPAZO

Variación lingüística, dialectoloxía e gramática histórica: algúns problemas do cambio lingüístico en galego e portugués

Xosé Luís Regueira

(Instituto da Lingua Galega - Universidade de Santiago de Compostela)

1. Introducción

O estudo da variación lingüística centrouse, ata as últimas décadas do s. XX, nos eixes principais da variación diacrónica (lingüística histórica) e diatópica (dialectoloxía). Nas universidades galegas estas seguen sendo as dúas disciplinas practicadas de maneira xeral. Mais desde hai algúns anos existe o sentimento de que a lingüística histórica, e de maneira particular a lingüística románica, se encontra nunha seria crise que ameaza o seu futuro como disciplina científica. Nestes anos celebráronse encontros e publicáronse libros sobre a situación da disciplina e sobre as posibles vías de futuro que se lle presentan. Ao tempo foron emerxendo novos achegamentos á variación e ao cambio lingüístico, particularmente no campo da sociolingüística.

Neste traballo, despois de tratar a situación da lingüística histórica e da dialectoloxía clásica, defenderase que ambas alcanzaron en gran medida os obxectivos inicialmente propostos, e que en parte están a quedar en segundo plano por certas limitacións inherentes ao obxecto e ao método de estudo e, tamén, pola propia concepción da lingua como obxecto de estudo. Se desde a lingüística histórica se estudaba o cambio lingüístico nas “linguas nacionais” desde unha perspectiva de longa duración (séculos), entendendo as linguas como sistemas externos ás persoas que as falan, desde os anos 1960 foise producindo un cambio de foco cara ao estudo de linguas de grupo ou á análise de eventos comunicativos concretos, cunha duración moi limitada (unha xeración, uns poucos anos, a análise do cambio en curso), de maneira que se abriron novas perspectivas que deron acceso a novas formas de entender como funcionan as linguas na sociedade, e por tanto como cambian. Ao meu modo de ver, este feito está detrás do progresivo desinterese e abandono das disciplinas históricas na investigación e na docencia universitaria.

Finalmente argüirei que existe un lugar para a lingüística histórica e para a dialectoloxía, mais probablemente terán que reformular os seus obxectivos e incorporar novas perspectivas teóricas. A través dalgúns exemplos do galego e do portugués, por unha parte, defenderei a necesidade de transcender as fronteiras políticas para estudar sen preconceitos a variación e as mudanzas lingüísticas que estamos a observar. E pola outra banda tratarei de mostrar que as perspectivas adoptadas tradicionalmente non son eficaces para describir adecuadamente, e menos para explicar, a variación e o cambio que se pode rexistrar nas falas galegas.

2. A morte dunha disciplina? A crise da lingüística románica e da lingüística histórica

Baixo o provocador título “Historical Romance linguistics: the death of a discipline?”, o romanista norteamericano Steven N. Dworkin concitou en 2003 un debate na

revista *La Corónica*, publicada por unha sección da MLA, que reuniu trece artigos doutras tantas figuras desta disciplina, e dous anos despois volveu repetir con outros doce ensaios sobre a mesma pregunta. As respostas repártense entre pesimistas e optimistas. Entre estas, as propostas para o futuro céntranse en abrir novos ámbitos de estudo, coma a sintaxe, e na incorporación de novas perspectivas para o estudo do cambio lingüístico, tomadas do estudo da gramaticalización, da sociolingüística variacionista, do estudo das tradicións discursivas ou da pragmática histórica (Dworkin 2005). Discusións semellantes tiveron lugar en moitos outros espazos. Sen ir máis lonxe, na Universidade de Santiago de Compostela celebrouse en 2008 un simposio titulado “Por que facer Lingüística Románica no século XXI”.

Esta busca de camiños e mais as preguntas sobre o futuro e sobre o sentido desta disciplina na actualidade revelan un sentimento de crise e de final. Ou cando menos, de non ter claro o camiño cara a adiante. Esta sensación obedece a unha realidade obxectiva: o decaemento da lingüística románica e da lingüística histórica na investigación e nos estudos universitarios. Abonda con botar un ollo aos currículos das carreiras de lingüística das universidades europeas (e americanas) para comprobar a redución ou a desaparición completa dos estudos históricos. Como coordinador Erasmus de alumnado da licenciatura de Filoloxía Galega e do actual grao de Lingua e Literatura Galegas, encontro grandes dificultades para artellar un acordo de estudos con todas as universidades coas que manteño intercambios (desde Lisboa a Berlín, pasando por París, Tübingen, Cardiff ou Stirling), porque ou ben non existen materias de orientación histórica ou supoñen unha carga docente mínima, mentres que nas nosas universidades as materias de tipo histórico seguen a ter unha presenza importante.

Esta redución na presenza universitaria vai acompañada tamén dunha redución na investigación. Aínda que sexa información sen valor estatístico, pode resultar indicativa unha busca realizada en Google books (cos termos entre aspas, para restrinxir máis os resultados) devolve os seguintes resultados:

TERMO EN INGLÉS	RESULTADOS	TERMO EN ESPAÑOL / PORTUGUÉS	RESULTADOS
“Historical Linguistics”	223.000	“Lingüística histórica”	11.000
“Language change”	249.000	“Cambio lingüístico”	23.900
“Linguistic change”	118.000	“Mudança lingüística”	3.580
Grammaticalization	142.000	Gramaticalización	12.000
		Gramaticalização	3.250

Táboa 1: Resultados da busca en Google books de termos relacionados coa lingüística histórica e cambio lingüístico

Chama a atención que o termo “gramaticalización”, que se puxo de moda a partir dos anos 1980 nos estudos de cambio lingüístico, supere en número de referencias a “Lingüística histórica” en español e portugués. E por descontado, as referencias máis numerosas son as de “cambio lingüístico”.

Que é o que está a ocorrer nestas disciplinas? Desde o meu punto de vista entendo que se produciu unha mudanza ou unha serie de mudanzas de perspectiva no estudo do

cambio lingüístico, e nese escenario as disciplinas históricas concibidas da maneira tradicional quedaron sen posibilidade de dar respostas.

Por unha parte, produciuse unha fragmentación da lingüística histórica en diferentes campos de interese. Cada vez son menos frecuentes os libros que levan o título de “Lingüística histórica”, aínda que con notables excepcións, p. ex. Ringe/Eska (2013): *Historical linguistics: toward a twenty-first century reintegration*, ou Bowerman/Evans (2015): *The Routledge handbook of historical linguistics*, por citar dúas editoras internacionais ben situadas no mundo da lingüística de dominancia anglosaxoa. E pola outra, e de maneira máis importante, produciuse un fondo cambio de perspectiva tanto nos obxectivos de investigación como nos métodos, e sobre todo na concepción da lingua, como tratarei de mostrar nas próximas seccións.

3. Cambio de perspectiva nos estudos históricos

A lingüística, como disciplina científica, nace como histórico-comparativa. Comumente acéptase como data dese comezo o ano 1816, coa publicación da obra de Franz Bopp *Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache*. Este método culmina cos neogramáticos, se queremos coa obra de Hermann Paul, *Principien der Sprachgeschichte* (1880).

Non hai dúbida de que a lingüística histórica acadou resultados brillantes, tanto na reconstrución do indoeuropeo coma na explicación da deriva das diferentes linguas xermánicas e románicas. Seguramente un dos momentos máis brillantes que culminan esta etapa débese a Ferdinand de Saussure, que centrou a súa investigación no estudo do indoeuropeo. Na súa *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes* (1879), Saussure postulou que a lingua indoeuropea orixinal tiña unha única vogal e^1 , seguida por un elemento non identificado que denominou *coefficient sonantique*, que sería o responsable dos diferentes timbres que xorden nas linguas que derivan dela (Joseph 2012: 221-236). Seguindo a Deutscher (2005: 105), se representamos ese elemento non identificado por X, a raíz *pās* ‘protexer’ (relacionada co latín *pastor*) procedería da raíz regular *peXs*, na que o elemento X sería responsable da evolución a *paXs* e despois *aX* contraería en \bar{a} , dando lugar a *pās*. En palabras de Joseph: “This was the most innovative [...] proposal made in modern historical-comparative linguistics by someone who was not obviously a crackpot” (2012: 230).

A idea de Saussure foi aceptada polo lingüista danés Hermann Möller, que formularía a hipótese de que o elemento responsable desa evolución sería unha larínxea. O problema era que as larínxeas non estaban atestadas en ningunha lingua indoeuropea, polo que seguiu sendo unha hipótese ata que o hitita foi descuberto e descifrado (1893-1927). Cando iso sucedeu, alí estaba a larínxea postulada: *paḥs*. A capacidade de predición da lingüística histórico-comparativa era unha proba da súa madurez como ciencia. Como afirma Deutscher (2005: 110):

¹ Esta interpretación é posta en dúbida actualmente por diferentes especialistas (agradezo a Gonzalo Navaza e a Xaverio Ballester esta información). Non obstante, isto non invalida o impacto que tivo esta hipótese na historia da lingüística.

Unfortunately, Saussure never lived to see his hypothesis confirmed. He died in 1913 at the age of fifty-six, before Hittite had been deciphered. But what a triumph, to round off a remarkable century of discovery. The laryngeals turned out to be the Neptune of linguistics. Their discovery, decades after their existence had been hypothesized, was the best retrospective proof for the achievements [of linguistics]. After centuries of groping in the dark, linguists had at last found the way to a scientific examination of language.

A Lingüística Románica nace tamén nese marco teórico e metodolóxico, e a obra que pode considerarse fundacional, a de Raynouard (1821), leva un título revelador deste carácter: *Grammaire comparée des langues de l'Europe latine dans leurs rapports avec la langue des troubadours*. A lingüística románica adopta o método histórico-comparativo e incorpora os avances dos neogramáticos, adaptados aos seus obxectivos, coa vantaxe de que non necesita reconstruír a lingua orixinaria, que era ben coñecida. Así, como di Ridruejo (2005: 232): “Para las lenguas románicas, las leyes se formularon como un mecanismo explicativo de la relación histórica existente entre el latín y las lenguas neolatinas, así como para dar cuenta de las diferencias existentes entre unas lenguas y otras como resultado de la aplicación de diferentes conjuntos de leyes”. Cóntase, ademais, cun elevado número de textos das fases medievais das grandes linguas neolatinas. Non é casual que sexa precisamente o estudo das linguas medievais o que centra o interese durante as primeiras fases desta disciplina, incluído o galego-portugués medieval. As linguas escritas son, por tanto, o obxecto de estudo, e principalmente as que teñen literatura medieval, e de aí o papel relevante do occitano neses primeiros traballos.

Vista en conxunto, a lingüística románica cumpriu en gran medida os seus obxectivos, e a formación e a evolución das linguas neolatinas é ben coñecida nos seus aspectos principais. Daquela, posiblemente ten razón Green (2005: 198) cando afirma: “Possibly, in some respects, the discipline has been too successful”. De aí que en boa parte os obxectivos da lingüística románica e da lingüística histórica, en xeral, se fosen reformulando. Nun recente manual, preséntase a lingüística histórica como: “‘Historical linguistics’ is the study of language change and its consequences” (Ringe/Eska 2013: 1).

Desde este punto de vista, a lingüística histórica encóntrase coa lingüística xeral e con outras disciplinas que tamén se ocupan actualmente do estudo do cambio lingüístico. Mais fano desde perspectivas parcialmente diferentes. Por unha parte, a lingüística histórica centrábase (e céntrase) fundamentalmente no estudo de “linguas nacionais”, basicamente linguas estándar escritas, ao longo de vastos períodos temporais (séculos). O cambio fundamental de perspectiva é o paso desta perspectiva “macro” a unha visión “micro”: agora o centro é a lingua falada (non estándar), lingua de comunidades reducidas (grupos sociais, comunidades de práctica, grupos de conversa...), períodos curtos de tempo (xeracións, cambio en tempo aparente, mesmo o transcurso dunha conversa). As posibilidades de gravación, almacenaxe e análise da lingua falada e o acceso ilimitado a falantes e a textos, fai que se poidan dispoñer de grandes cantidades de datos e de información. Isto contrasta coa limitación en número e variedade dos textos que manexa a lingüística histórica que traballa con fases anteriores da lingua. As posibilidades de estudar a lingua en contextos novos e variados e a lingua en interacción abre perspectivas novas para a comprensión do funcionamento das linguas

e de como varían e cambian. Ademais, posibilita o estudo de aspectos fonéticos, que pasaron a ocupar unha boa parte dos estudos que se fan desde estas perspectivas.

Obviamente os lingüistas que se ocupan de cuestións históricas son conscientes destas limitacións. Un exemplo pode ser este comentario de Ramón Lorenzo a propósito da evolución das sibilantes na Idade Media:

Estamos ante un cambio en marcha, que non ten fronteiras claras no tempo e no espacio. Podería haber diferencias rexionais, unhas zonas algo máis avanzadas e outras máis conservadoras, e a *pronuncia* podería depender do medio en que se desenvolvese o falante, posto que *é de admitir que o mesmo falante adoptase solucións diferentes de acordo coa situación en que se atopase*” (Lorenzo 1993a: 24. *Cursivas miñas*).

Aquí Lorenzo mostra unha concepción moi moderna dos feitos lingüísticos, en tanto que sitúa como elemento de primeira importancia a interacción lingüística e o contexto en que se produce o acto de lingua. Mais non ten acceso a esa interacción, xa que se trata de documentos escritos, e a miúdo nestes casos descoñécese ou tense moi pouca información de quen escribe e do contexto en que o fai. Por outro lado, é significativo que utilice as palabras “pronuncia” e “falante”, cando en realidade só temos acceso a un texto escrito.

Precisamente estas limitacións non están presentes nos estudos da variación e o cambio que se producen coa irrupción da sociolingüística, a partir dos anos 1960, co coñecido traballo de Labov (1963) sobre Martha’s Vineyard. Ou coa dialectoloxía, entendida dun xeito amplo, que inclúe a variación social e a dialectoloxía urbana (p. ex. Chambers/Trudgill 1994). A riqueza de información e os novos métodos desenvolvidos permiten hoxe unha comprensión moito máis rica e complexa da variación e do cambio lingüístico.

4. Do sistema ás persoas I: nasalización en galego e en portugués

Outro xiro fundamental na perspectiva dos estudos de cambio afecta á concepción do propio obxecto de estudo. Da lingua como sistema abstracto pásase á interacción lingüística e á lingua como medio de creación de significados sociais, o que sitúa as persoas que falan (os individuos en interacción) no centro de interese.

Nos estudos tradicionais de corte histórico a lingua é concibida como un obxecto externo ás persoas que a falan, como se pode ver nas metáforas biolóxicas que levan a concibir as linguas como organismos vivos, que nacen, cambian e morren. Esta concepción formalízase de maneira explícita no *Cours de linguistique générale* de Saussure (1995: 31): “La langue, distincte de la parole, est un objet qu’on peut étudier séparément”. Esta idea segue a ser a predominante na actualidade, e pódese resumir na idea da lingua como “un système où tout se tient”, atribuída a Saussure, mais que non aparece desta maneira en ningún dos seus textos publicados. Polo que parece, a primeira mención desta idea foi feita por Meillet en 1903, referíndose á *Mémoire*, e sen dúbida reflicte o pensamento de Saussure (cf. Koerner 1997).

A cuestión relevante para esta discusión é que a lingua, concibida como un sistema establecido por oposicións de elementos abstractos (fonemas, morfemas...) supón

unha dificultade evidente para o estudo do cambio lingüístico. Como afirma Pedro Martín Butragueño (2002: 15), nun sistema así concibido só se pode producir un cambio fonolóxico dun fonema X a outro Z de maneira brusca e repentina: “El cambio fonológico es, por tanto, abrupto, y no hay mucho más que decir. ‘No hay tercera alternativa’ (Jakobson [1931: ‘Principios de fonología histórica’])”.

Un exemplo ilustrativo pode ser a separación entre galego e portugués no tocante ás vogais nasais. Só podemos afirmar que, a partir dunha situación común na Idade Media, o galego desenvolveu un sistema en que non existen vogais nasais, mentres que o portugués evolucionou de maneira que na actualidade ten vogais nasais que contrastan coas orais, cando menos foneticamente (Álvarez Blanco 1991: 518-519), xa que a interpretación máis aceptada é que desde o punto de vista fonolóxico se trata de dous segmentos V + N (Mateus/d’Andrade 2000: 20-23). Dous sistemas lingüísticos distintos con dúas realidades fonolóxicas: en portugués transcribimos *mundo* [ˈmũdu] (oposto a *mudo* [ˈmudu]), mentres que no galego o contraste sería [ˈmũ̃du] / [ˈmudu].

Nun traballo sobre esta cuestión, realizado con técnicas de fonética instrumental (Regueira 2010) en dous grupos de falantes de galego e de portugués, mostramos que as realidades fonéticas non se opoñen de maneira tan diáfana. En secuencias vogal + nasal + consoante obstruínte (VNC) a duración do xesto nasal (o tempo en que o veo do padal está abaixado e hai resonancia nasal) é practicamente idéntica: 151,02 ms para portugués (cunha desviación estándar de 26,44), e de 150,24 ms en galego (desviación estándar 24,97). A diferenza fundamental está no aliñamento da nasalidade, que no portugués se inicia de maneira sincrónica coa vogal mentres que no galego comeza cerca da metade da vogal, polo que o segmento nasal que continúa des que remata a vogal é significativamente máis longo en galego. Graficamente podería representarse coma na Figura 1:

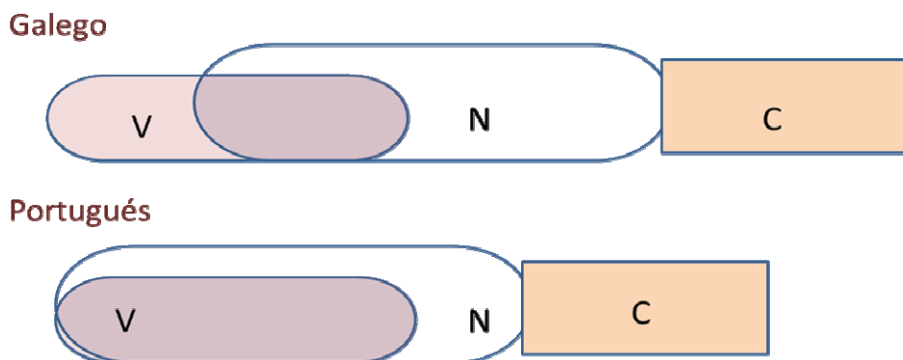

Figura 1: Aliñamento da nasalidade (N) coa vogal (V) en secuencias VNC en galego e en portugués

A diferenza, así vista, parece máis gradual do que categórica. A porcentaxe de vogal que resulta nasalizada (representada de maneira aproximada na Figura 1) é algo superior ao 50% no galego e próxima ao 100% no portugués. Mais se calculamos as medias para cada falante, obtemos os seguintes resultados (Figura 2):

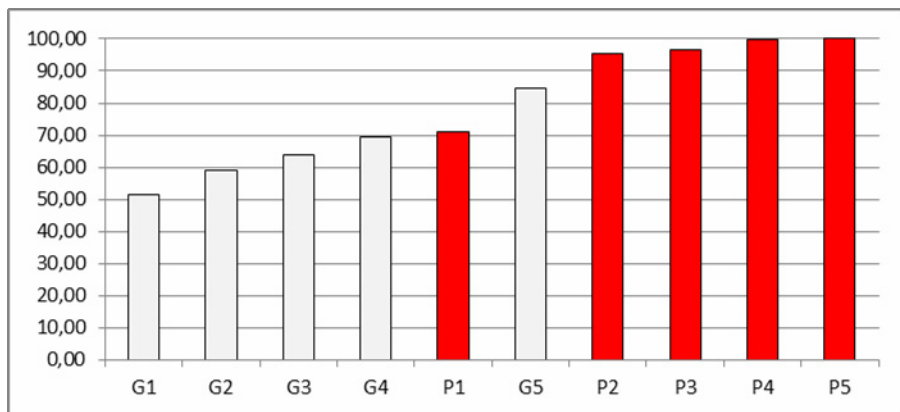

Figura 2: Porcentaxe de vogal nasalizada en falantes galegos (G) e portugueses (P) en secuencias VNC

Como se ve na Figura 2, a falante G5 presenta un grao de nasalización das vogais nestas secuencias superior á falante portuguesa P1, que obtén resultados semellantes ao falante galego G4. Destaca sobre todo a gradación dos resultados dos diferentes informantes, aínda que as persoas galegas se sitúen na parte esquerda e as portuguesas na dereita. Non hai un punto en que se poida establecer un corte entre falantes dunha lingua e doutra. Esta situación non se corresponde cunha concepción das linguas como sistemas discretos, en que unha vogal é ou ben [+nasal] ou [-nasal].

Desde unha concepción formalista, en realidade non se pode tratar a variación nin o cambio. De feito, desde a gramática xenerativa afírmase que ese cambio non existe: “Las lenguas no cambian”, xa que “[c]uando aprendemos la lengua de nuestros padres en realidad no estamos copiando su lengua ni nos la están transmitiendo realmente (recordemos que las lenguas no existen fuera del cerebro), sino que construimos nuestra propia lengua-i a partir de los estímulos lingüísticos del entorno” (Mendivil 2015: 20 e seguintes). Unha vez construída a lingua-i fica inmutable, polo que a variación e o cambio teñen que ser negados. Ademais de ser contrafactual, como afirma Martín Butragueño (2002: 208), “aun bajo esta concepción abrupta es inviable o trivial concebir el cambio lingüístico aislado de la comunidad”.

5. Do sistema ás persoas II: as vogais pretónicas

Outro dos aspectos en que o galego e o portugués presentan unha situación de interese son as vogais pretónicas, especialmente nas iniciais. Hoxe acéptase de maneira xeral que o galego ten un sistema de sete vogais pretónicas similar ao tónico (aínda que as realizacións presenten diferenzas de certa importancia). Este sistema é unha innovación, como se ten mostrado xa desde Santamarina (1974), en diferentes traballos (cf. Regueira 2008, 2009). Pasou, por tanto, dun sistema de tres alturas (vogais altas, medias e baixas) a outro de catro, ao deixar de operar a neutralización entre vogais medias altas e medias baixas (Santamarina 1974: 12).

No portugués segue a defenderse un sistema de catro vogais, cunha vogal de abertura media [ɐ] e tres vogais altas [i, i, u] (Mateus/d'Andrade 2000: 20). Por tanto, opera a neutralización entre as vogais medias baixas, medias altas e altas (Mateus/d'Andrade 2000: 134).

Non obstante, xa Gonçalves Viana a fins do s. XIX anotou que nas vogais iniciais de palabra, especialmente en sílaba sen coda (por tanto que constitúen sílabas por si mesmas, sen inicio nin coda), empezaban a producirse cambios, e aparecían vogais medias baixas. Jorge Morais Barbosa (1988: 352), nun estudo da variación na pronuncia do portugués desde os traballos de Viana, comenta: “É curioso observar que, aínda há cerca de trinta anos, e mesmo menos, [o] predominaba largamente sobre [ɔ], o qual se fazia notar e era sentido como próprio de idiolectos menos cuidados, mas, de então para cá, se tem propagado consideravelmente” (Barbosa 1988: 352). E Araújo Correia, nun ensaio² recollido no seu libro *Língua Portuguesa* (s. d.), comenta: “Toda a gente soube, até há pouco tempo, que o *e* inicial átono vale *i*. Hoje, pouca gente o sabe”; e censura a pronuncia de vogal media aberta en numerosas voces. entre elas *èclécticos*, *èclesiàsticos*, *èlenco*, *èfusão*, *èpistola*, *èvangelho*, *èmentos*, *ètereo*, *ètimologia*, *èficiência*. Este proceso de cambio, que parece avanzar durante o s. XX, aínda segue o seu curso.

O feito que están a sinalar é a entrada de numerosos cultismos que son adaptados con vogal inicial media baixa. Hoxe no portugués son moi abundantes as palabras que presentan este comportamento, segundo os dicionarios que recollen a pronuncia estándar (Teixeira 2004, Academia das Ciências 2001, que non sempre concordan entre si): [*ɛ*]cologia, [*ɛ*]tílico, [*ɔ*]vário, [*ɔ*]tite.... E o abaixamento destas vogais estendeuse a moitas outras voces patrimoniais que presentaban anteriormente vogais altas, como [*ɔ*]brigado, [*ɔ*]ficio, [*ɔ*]liva, [*ɔ*]breiro... (Teixeira 2004, Academia das Ciências 2001). Produciuse, ou máis ben está a producirse, unha suspensión do proceso de elevación (e por tanto da neutralización) das vogais nesa posición. Mascarenhas (1996) rexistra unha certa asimetría entre o comportamento das vogais anteriores e posteriores nesta posición (p. ex. [*ɨ*]difício, [*ɨ*]mitir fronte a [*ɔ*]vação, [*ɔ*]mitir, p. ex.), así como unha importante variación entre contextos e sobre todo entre falantes.

No galego, de maneira paralela, os cultismos que se incorporan con esta configuración tamén presentan o mesmo resultado: [*ɛ*]mitir, [*ɔ*]mitir, [*ɛ*]equilibrio, [*ɔ*]pinar, [*ɛ*]léctrico, [*ɔ*]vino, etc. E moitas das palabras patrimoniais que en fases anteriores tiñan unha vogal media alta hoxe presentan de maneira xeral ou maioritaria unha vogal media baixa: [*ɔ*]breiro, [*ɔ*]liva (e [*ɔ*]livo, [*ɔ*]liveira), [*ɔ*]ficio (e [*ɔ*]ficial), [*ɔ*]brigar (e [*ɔ*]brigación). Todas estas voces están rexistradas na lingua tradicional con vogais medias altas (Regueira 2009).

Os detalles deste cambio están sen estudar, e as hipóteses que se barallan tanto para o portugués como para o galego baséanse na maior prominencia prosódica das vogais iniciais, especialmente nestas sílabas que carecen de coda. Mais isto non explica por que palabras coma [*o*]rella ou [*o*]vella, que teñen a mesma configuración, non se ven afectadas. En calquera caso, parece ser unha resposta á entrada masiva de cultismos que

² Accesible en: <https://ciberduvidas.iscte-iul.pt/outros/antologia/pobre-vogal/590> [ref. do 1 de abril de 2016].

presentan vogais medias nesta posición. Outra cuestión que fica por resolver é a razón da resistencia a adaptalas coas vogais medias (no galego) ou altas (no portugués) que xa estaban presentes nas palabras patrimoniais. Na lingua popular recollida en traballos de descrición de falas moitas destas palabras eran adaptadas coa vogal baixa: [a]quipo, [aʃiʃ'tir] ‘existir’, [a]ducado, [aʃatu] ‘exacto’, [a'fetu] ‘efecto’, os nomes propios [a]lías, [a]milia, etc. Tamén neste caso se observaba unha asimetría, xa que a vogal [ɛ] era adaptada como [a] de maneira case xeral, mentres que os casos de [ɔ] eran moito menos frecuentes: [a]currente, [a]cupado... (Regueira 1989).

Un feito relevante, ao meu ver, é que tanto o galego como o portugués responden da mesma maneira a un mesmo problema fonolóxico, e tamén aquí de maneira independente, xa que non hai contacto suficiente entre galego e portugués falados para que se poida pensar nun proceso de difusión. Neste novo proceso de cambio o galego volve converxer co portugués, e por contra diverxe do español. Isto aconsella que os estudos de cambio lingüístico que se emprendan no galego teñan en conta a situación do portugués, e tamén que se realicen máis traballos comparativos entre ambas as linguas. Noutras palabras, os estudos lingüísticos que se realicen sobre as variedades faladas en Galicia non deben deterse na fronteira política e deben entender o espazo lingüístico do galego e do portugués como un contínuum.

6. Do sistema ás persoas III: as sibilantes

O estudo e coñecemento das variedades non estándar foi abordado pola dialectoloxía, entendida como estudo da variación diatópica. Atlas lingüísticos e estudos de falas rurais foron os produtos máis destacados, e os resultados en parte foron incorporados aos estudos históricos. Os dialectólogos son conscientes das limitacións destes instrumentos, xa que usualmente se limitan en cada punto a un número moi reducido de “falantes representativos” (habitualmente de características NORM: non-mobile, old, rural, males), con información obtida a partir de cuestionarios (útiles para a fonética, léxico, morfoloxía...) e anotada polos enquisadores. A partir de aí, preténdese obter unha “foto” da lingua.

A pesar desas limitacións foron e son un instrumento importante para estudar a variación e o cambio, aínda que a un nivel relativamente groso. No caso do galego e do portugués os atlas lingüísticos detectaron importantes continuidades, sobre todo fonéticas e léxicas (cf. Cintra 1971, Álvarez Pérez 2010; revisadas en Dubert/Sousa 2002, Álvarez Pérez 2014, 2015). De particular interese é a situación das sibilantes, que constitúen un dos puntos en que galego e portugués diverxen en maior medida, como di Álvarez Blanco (1991: 524): “É nas consoantes fricativas onde existe maior diferenza entre galego e portugués”.

De feito, nas variedades estándar o sistema portugués de catro sibilantes, que se opoñen entre si polo punto de articulación e pola voz, contrasta netamente co do galego, con tres sibilantes non voceadas (Táboa 2). Mais se tomamos as variedades galegas con dúas sibilantes, e especialmente as que teñen unha fricativa laminoalveolar (correspondentes á Área B de Fernández Rei 1990: 193), a semellanza coas sibilantes non voceadas portuguesas é notable (Táboa 2, destacadas en negra):

PORTUGUÉS		GALEGO ESTÁNDAR	GALEGO B
<i>Non voceadas</i>	<i>Voceadas</i>	<i>Non voceadas</i>	<i>Non voceadas</i>
[s]	[z]	[θ]	[s] <i>caza, casa</i>
		[ʃ]	
[ʃ]	[ʒ]	[j]	[j] (~[ʃ]) <i>caixa</i>
CODA SILÁBICA			
		[θ]	
[j]		[ʃ]	[ʃ] (~[ʃ]) <i>nós, noz</i>

Táboa 2: Sibilantes en portugués estándar, galego estándar e galego B (seseo laminal)

Existen certos problemas na descrición destes sons, tanto no galego coma no portugués. O [s] portugués é descrito como “predorso-alveolar” por Barbosa (1994: 63) e co termo equivalente “lamino-alveolar” por Emiliano (2009: 40), mentres que para Martins/Saramago (1993) é predorsodental. Mateus/d’Andrade (2003: 13) limítanse a dicir que é “produced in the dento-alveolar region”. Tamén Fernández Rei (1990) considera estes sons como predorsodentais, mais Vidal (1993), na súa revisión das descricións articulatorias das fricativas galegas, considéraa laminoalveolar, e ese foi o criterio seguido no ALGa III.

No seu traballo sobre os sistemas de sibilantes en galego actual, baseado nos datos do ALGa (recollidos en 1974-1976), González González (1991: 547) afirma que nesta área este sistema se encontra “nun proceso de fonda transformación”. Entre outros, aparece un “subsistema innovador” que reduce todas as sibilantes a un único elemento apicoalveolar [ʃ].

Tamén se rexistra no ALGa o que González González (1991: 536-541) chama “subsistema arcaico” (de seis sibilantes, tres voceadas e tres non voceadas) en tres puntos da Limia Baixa (concellos de Padrenda, Entrimo e Lobios) e mais en Hermisende; por tanto, en puntos de fronteira con Portugal. Este sistema parece que se estendía por unha ampla zona do norte de Portugal, e aparece recollido con certa extensión no ALPI (Cintra 1971; Álvarez Pérez 2015). Non obstante, Martins/Saramago (1993) mostran que este sistema está en rápida desaparición e que no *Atlas Linguarum Europae* xa só se rexistra de maneira consistente en dous puntos. Os datos do ALPI foron recollidos nesa área na década de 1950, mentres que os do ALE foron tomados en 1975. Estes dous inquéritos sucesivos permiten ver o cambio producido pola extensión da lingua estándar dentro das fronteiras estatais. Non obstante, aínda recentemente Andrade/Slifka (2006) gravaron dúas mulleres de 40-45 anos de Trabanca que teñen o sistema de seis sibilantes (Figura 3).

O feito de que Trabanca estea fóra das áreas en que este sistema de sibilantes foi rexistrado tanto nas enquisas do ALPI coma do ALE débese, probablemente, a que a malla de puntos dos atlas lingüísticos non son suficientemente mestas para detectar algúns fenómenos, así como ás limitacións dos sistemas de enquisa, e tamén ao reducido número e aos criterios de elección dos falantes “representativos” que se consideraron.

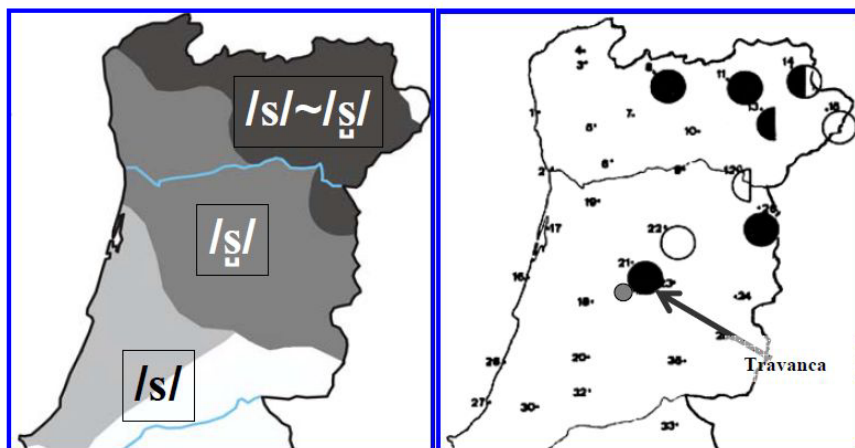

Figura 3: Á esquerda, mapa das áreas de seseo predorsal oposto a seseo apical (área de seis sibilantes), en gris escuro, e área de seseo apical (gris medio), segundo o ALPI. Á dereita puntos de seis sibilantes (en negro), segundo os datos do ALE, e situación de Travanca. Mapas tomados de Andrade/Slifka (2006).

En dous traballos recentes sobre sibilantes non voceadas (Regueira 2014 e Regueira/Ginzo, no prelo) levados a cabo con 17 informantes de Galicia (9 mulleres e 8 homes) e con 22 do centro e norte de Portugal (11 mulleres e 11 homes), de entre 19 e 35 anos, e de formación universitaria (agás dous informantes galegos), a imaxe que resulta é un tanto diferente. Por unha parte, no lado portugués aparece de maneira consistente unha sibilante moi adiantada, que identificamos como laminodental (coincidindo, por tanto, coa identificación dada por Martins/Saramago 1993 e Andrade/Slifka 2006). Mais os falantes portugueses, moitos procedentes das áreas que nos atlas se consideraban de catro sibilantes anteriores (con contraste, por tanto entre [s] e [s̺]) e das áreas con seseo apical [s̺], non só non presentan a realización apical en ningún caso, senón que non recoñecen ningunha variación nas sibilantes entre a súa pronuncia e a das súas comunidades de orixe (vilas e aldeas), en contraste con outras diferenzas fonéticas, que si recoñecen ou que afirman realizar (non oposición entre /b/ e /v/, diferenzas na nasalización, en timbres vocálicos, etc.). Na parte portuguesa da fronteira, parece que a perda da diversidade dialectal está avanzada e o sistema do portugués estándar predomina de maneira xeral.

Na parte galega, non obstante, a variación é maior do que reflicten as descrições dispoñibles ata agora. Na Figura 4 represéntanse os espectros medios das realizacións dos homes portugueses (liña negra continua) e dos homes galegos. Mentres que en Portugal sempre se encontra unha mesma realización (a pesar de que os falantes proceden dunha extensa área que vai de Bragança ata Cascais), na parte galega encontramos tres tipos de sibilante: S1 (liña gris continua), que identificamos co [s̺] apical; S2 (liña gris descontinua), que sería [s] laminoalveolar; e S3 (liña negra descontinua), que garda bastante semellanza coa sibilante portuguesa, e que identificamos tamén como [s̺]

laminodental. Desta maneira, parece preservarse na parte galega maior diversidade de realizacións.

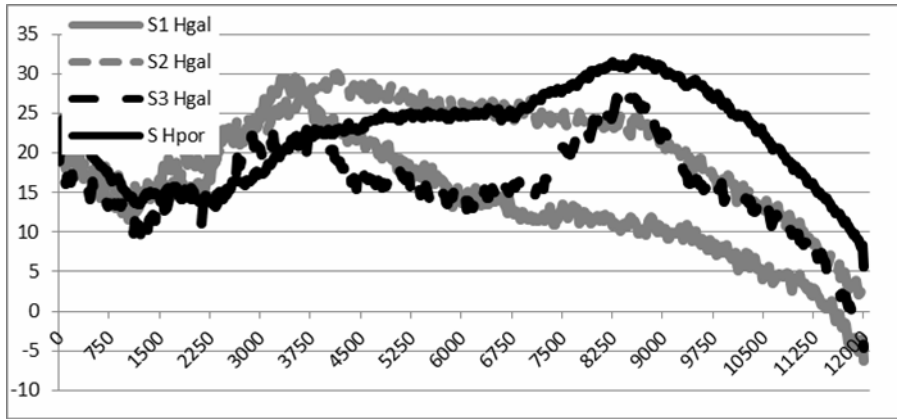

Figura 4: Espectros medios das realizacións de sibilantes anteriores para homes portugueses (Hpor) e galegos (Hgal)

As medias espectrais destas tres sibilantes tamén son diferentes, e S3 aproxímase, pero é diferente, da sibilante portuguesa (indícase a desviación estándar entre parénteses): S1 3599 Hz (392 Hz), S2 5208 Hz (249 Hz), S3 6119 Hz (368 Hz), e para o portugués 7084 Hz (730 Hz).

Curiosamente, nas mulleres galegas non se encontra unha diversidade semellante á dos homes, senón que todas elas presentan un mesmo espectro. Incluso ao comparar as sibilantes das 4 falantes que proceden de áreas de seseo laminar coas das 5 mulleres da área apical (área de $[\theta]$) os espectros superpóñense de maneira case perfecta (Figura 5):

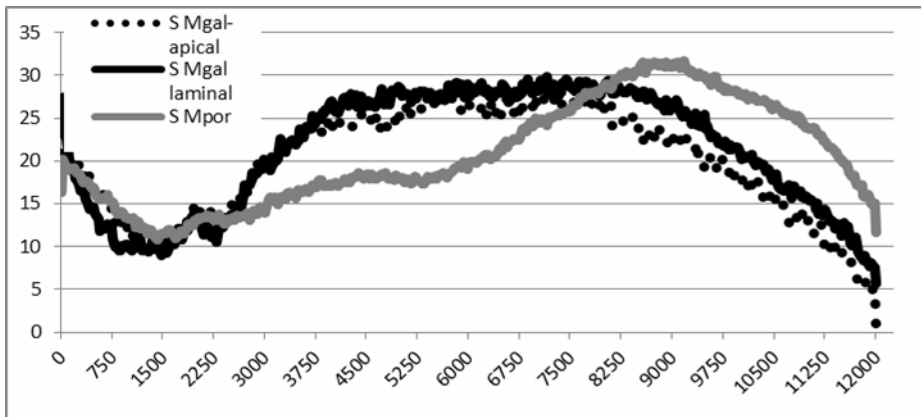

Figura 5: Espectros medios das falantes femininas de área apical e de área laminar, comparados co espectro medio das falantes portuguesas (MPor)

As medias espectrais para ambos os grupos son tamén moi similares (con maior variación dentro do grupo laminal): 5872 Hz (269 Hz) para as falantes da área apical e 6028 Hz (1335 Hz) para as da área laminal, mentres que as portuguesas teñen 7949 Hz de media, cunha desviación de 818 Hz. A comparación estatística das medias dos grupos laminal e apical dá como resultado que ambas as mostras son iguais ($p = 0,8$).

Por outro lado, a variación dáse tamén entre falantes dun mesmo punto xeográfico, e ás veces de maneiras inesperadas. En Dumbría encontramos diferenzas entre as sibilantes dunha muller de 45 anos e as súas dúas fillas (Figura 6):

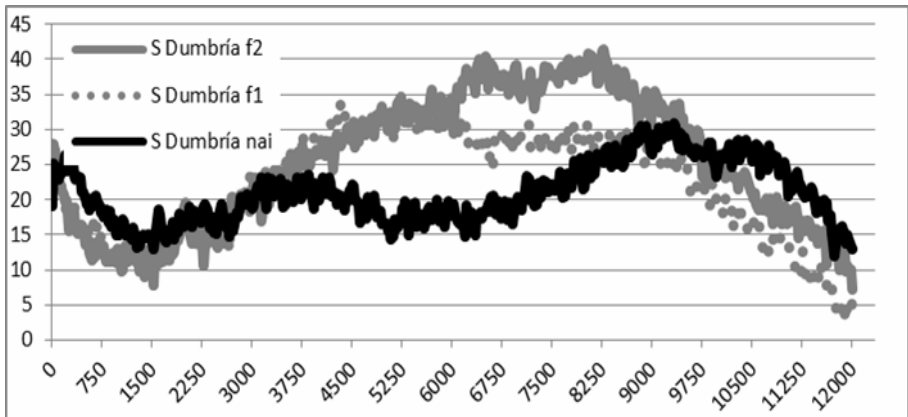

Figura 6: Espectros medios dunha falante de Dumbría (liña negra) e de dúas fillas (liñas grises)

Por outro lado, en Mazaricos comparamos as sibilantes de dous falantes de 30 e 33 anos cos dun tío seu de 64 anos (Figura 7):

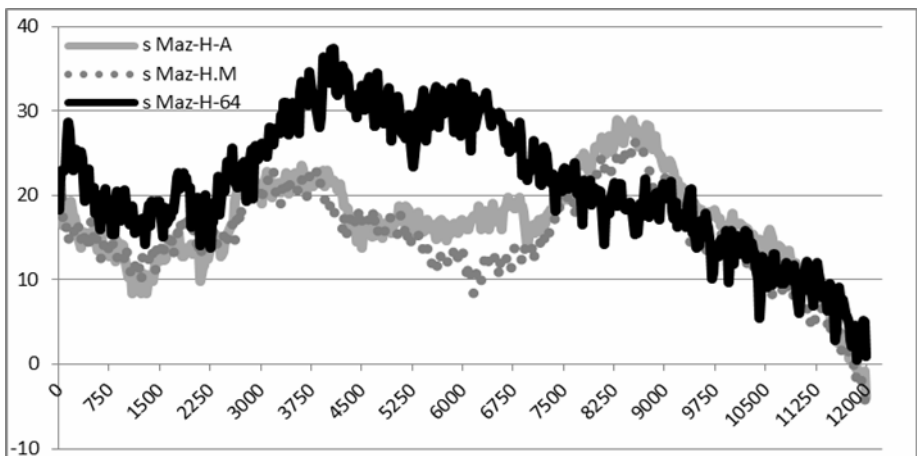

Figura 7: Comparación entre os espectros das sibilantes de dous falantes de Mazaricos (liñas grises) e o espectro das sibilantes dun tío seu do mesmo lugar (liña negra)

Se en Dumbría se ve que as fillas presentan unha sibilante S2, semellante ás do resto das mulleres novas desta área de Galicia (véx. Figura 5), o espectro da sibilante da nai aseméllase máis ao dos homes novos de Mazaricos (e ao do portugués). Por tanto poderíamos estar perante un cambio lingüístico en que as mozas novas de Dumbría perden a sibilante das xeración das súas nais. Mais tamén outras mulleres da xeración das nais teñen sibilantes semellantes ás das novas (Regueira 2014). Por contra, en Mazaricos encontramos a situación inversa: o home da xeración dos pais ten unha sibilante do tipo S2, mentres que os homes novos teñen S3 (véx. Figura 4).

Isto indica, sen dúbida, que as sibilantes alveolares presentan unha grande variación entre falantes, incluso nun mesmo lugar, como xa ten sido observado noutros lugares (p. ex. Gordon et al 2002: 170), mais tamén que os cambios non se producen de maneira lineal, e sobre todo que para ter unha comprensión máis completa é preciso maior detalle sobre o comportamento de cada falante.

7. Dos “falantes representativos” ás persoas en interacción

Ante os datos que acabamos de presentar na sección anterior, a división aparentemente clara entre falantes conservadores e innovadores non resulta de utilidade, e deixa de ter sentido a pregunta de se os falantes novos de Mazaricos son conservadores ou se podemos consideralos como “falantes representativos”.

Para explicar mellor este punto, centrámonos agora nestes falantes novos de Mazaricos. Estes dous homes, que presentaban unha sibilante laminodental, tamén teñen unha sibilante palatalizada en posición final diante de pausa. Se comparamos a realización de [ʃ] coa da sibilante final neste contexto obtemos os espectros da Figura 8:

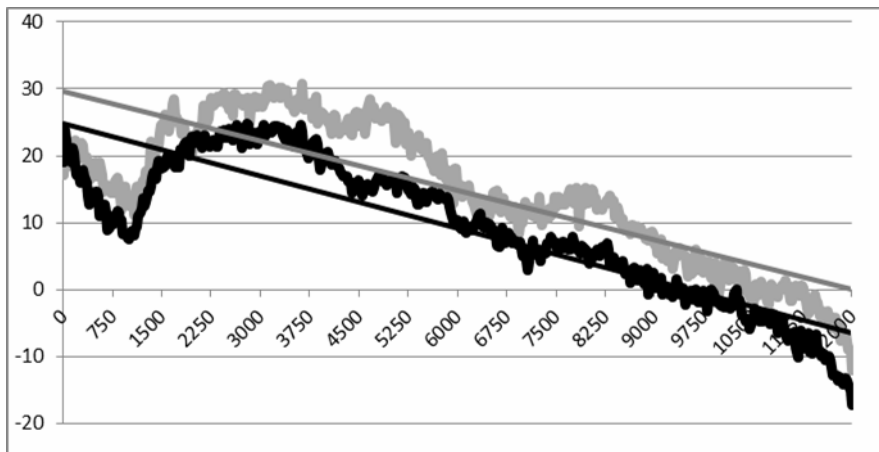

Figura 8: Comparación entre a sibilante [ʃ] (líña gris) e a sibilante final ante pausa (líña negra) no grupo S3 dos homes galegos, coas liñas de tendencia correspondentes

Como se ve na Figura 8, o espectro da sibilante final ten menor enerxía en todo o percorrido, especialmente nas frecuencias altas, ambas as liñas seguen cursos paralelos

(como se pode comprobar tamén polas liñas de tendencia respectivas). Este comportamento é semellante ao que se encontra no portugués entre o [ʃ] inicial e final de sílaba (Regueira/Ginzo, no prelo).

Nestes falantes de Mazaricos, por outra parte, esta palatalización está combinada con outro proceso fonolóxico que raramente se estuda en galego, aínda que probablemente non é tan raro como habitualmente se considera: a aspiración. Así, as sibilantes en coda silábica seguen unha distribución como a que se mostra na Táboa 3:

Contexto	Realización
Fin de enunciado (ante pausa)	[ʃ] <i>vacas</i> ['bakɐʃ]
Fin de palabra + Consoante	[h] <i>dous meses</i> ['dowh̥mɛsɐʃ]
Interior de palabra	[s̺] <i>bastante</i> [baʃ'tant̺ɪ]

Táboa 3: Distribución das sibilantes en coda silábica nos falantes novos de Mazaricos

Esta distribución é case sistemática, con aspiracións en final de palabra seguida de consoante no mesmo grupo fónico no 80% dos casos, mentres que a aspiración en interior de palabra é moi escasa (practicamente está restrinxida á palabra *mesmo* ['mi̯ɦmɔ]) e en posición final ante pausa é inexistente (0 casos). O tío destes falantes tampouco presenta o mesmo comportamento, e só aspira en fin de palabra diante de pausa no 50% dos casos, unha porcentaxe similar á encontrada na xeración maior de Dumbría (Regueira 2014: 166).

A aparición de procesos de palatalización en puntos de Galicia (tamén se teñen rexistrado nas zonas de seseo laminodental do Morrazo, cf. Fernández Rei 1990: 214) levanta preguntas sobre a relación deste proceso co ocorrido historicamente no portugués. Estes procesos teñen que considerarse independentes respecto do portugués e tamén entre as áreas galegas en que se ten constatado, xa que non hai indicios de que se trate de difusión. No portugués este cambio rexístrase xa na Idade Media segundo o que Maia (HGPg: 461-464) e Cardeira (2001) deducen de diferentes testemuños gráficos dos ss. XIII e XIV. Estes datos contradín as hipóteses de Révah e de Cunha, que postulan unha orixe meridional e moito máis tardía, e que se basean sobre todo na menor difusión deste trazo no portugués do Brasil. En todo caso, parece seguro que a pronuncia postalveolar estaba xeneralizada en Portugal na primeira metade do s. XVIII (véx. referencias en HGPg: 462-464). Sexa como sexa, esta é unha mostra máis das limitacións da gramática histórica para establecer con algunhas garantías os cambios lingüísticos, debido á parcialidade da documentación e tamén a que, cómpre non esquecerlo, só nos dá acceso á lingua escrita.

Así que, por unha parte, obsérvanse procesos de converxencia co portugués (na realización da sibilante anterior e na palatalización da sibilante en coda), mais por outro lado estes falantes diverxen na presenza de aspiracións e a non palatalización (polo menos no mesmo grao) en interior de palabra. E sobre todo diverxen do español e do galego estándar. Podemos consideralos como falantes conservadores, que continúan unha variedade autóctona con características diverxentes? O feito de que falantes do mesmo lugar e da xeración anterior non teñan eses comportamentos non autoriza esa hipótese.

Ademais, estes dous homes son propietarios dunha moderna industria gandeira, con relacións comerciais de ámbito supralocal e con viaxes de traballo a diferentes países europeos. O seu discurso sitúase nunha escala profesional e indexan competencia e modernidade, a través da introdución de abundantes elementos léxicos e discursivos tomados de repertorios lingüísticos de uso máis xeral, sobre todo da lingua estándar e do castelán.

Nunha conversa fóra de gravación, o entrevistador visita cun deles as instalacións da granxa e coméntalle: “Aquí fixestes unha inversión grande”, ao que el responde: “O investimento foi grande, si”. O uso do castelanismo *inversión*, que supoñía unha proposta de aproximación no terreo informal, é rexeitado polo entrevistado, e a resposta *inviestimento*, palabra estándar non presente na lingua popular, supón o que Blommaert (2010: 35) denomina “salto de escala”, “invoking practices that have validity beyond the here-and-now – *normative validity*”, a través do cal este falante indexa profesionalidade e competencia. Dito noutras palabras, o falante sabe que o entrevistador, profesor universitario, coñece o estándar, e el sitúase no mesmo nivel. El tamén ten acceso aos recursos discursivos da lingua estándar, a variedade *lexítima* (Bourdieu 1982) con *validade normativa*. Mais iso é compatible coa utilización de numerosos trazos non estándar e altamente marcados (aspiracións, seseo, *e* paragóxico, etc.).

Desde esta perspectiva, estes falantes presentan unha lingua que en certos aspectos converxe co galego estándar, mais que noutros diverxe de maneira marcada, e de maneira máis acentuada ca outros falantes de xeracións maiores do seu mesmo lugar. A comprensión destes procesos require, na miña opinión, non só a descrición dos elementos das súas producións lingüísticas (código), senón a análise do discurso e sobre todo das interaccións lingüísticas (Bucholtz/Hall 2005), entendendo que os falantes fan uso de repertorios lingüísticos variados para obter fins concretos (Blommaert 2010). A través destes procedementos de análise poderemos comprender que estes falantes non están a reproducir repertorios lingüísticos preexistentes, senón creando outros novos, ligados á creación de identidades locais e de identidades alternativas aos modelos dominantes (Regueira 2015). Desde este punto de vista, a distinción entre “falantes conservadores” e “falantes innovadores”, ou o concepto de “falantes representativos”, ten escasa utilidade para comprendermos o que está a ocorrer nestas interaccións lingüísticas.

O estudo do código, por tanto, non permite explicar a variación e o cambio nunha comunidade concreta, pois como afirma Martín Butragueño (2002: 157): “Puede ser una manera interesante de hacer explícitos los hechos, de formalizarlos, pero es una hipótesis vacua con respecto a la variación misma. Literalmente no nos dice nada nuevo sobre la variación entre A, B y C. Describe [...] pero no explica nada”. E máis adiante continúa: “Ayuda a verlos con más claridad, lo que ya es algo, pero no nos aporta nada sustancialmente nuevo en la comprensión de por qué ciertos grupos de gente empiezan a hablar de otra manera” (2002: 159).

8. Conclusión

A crise da “lingüística histórica”, e particularmente da lingüística histórica románica, débese, segundo o defendido neste traballo, aos cambios experimentados polo paradigma de estudos lingüísticos e sobre todo a cambios de fondo na concepción do

propio obxecto de estudo. Non hai dúbida de que segue habendo un lugar para a lingüística histórica, e mesmo un manual recente (*The Routledge Handbook of Historical Linguistics*) comeza coa afirmación: “Historical linguistics is currently undergoing something of a renaissance” (Bowern/Evans 2015: 1). Os propios autores remarcán a importancia e a vitalidade destes estudos para o coñecemento do pasado, especialmente da prehistoria (en combinación coa arqueoloxía e a xenética), así como para o coñecemento da mente, no que se refire ao cambio lingüístico (cognición, psicoloxía). Mais por unha parte, a lingüística histórica e a lingüística románica, unha vez acadados os seus principais obxectivos, están a ser desprazadas por outras disciplinas, sobre todo a sociolingüística.

A tese que quixen defender neste traballo é que para comprendermos cambios coma os que presenteí aquí non ten utilidade partirmos de conceptos como “lingua galega” ou “lingua portuguesa”, se os entendemos como códigos lingüísticos, sistemas completos (“où tout se tient”). É certo que eu mesmo me referín repetidamente a eses conceptos, mais deben ser entendidos como conxuntos de variedades faladas por grupos humanos concretos en diferentes situacións, ou se preferirmos, por “comunidades de práctica” (Wenger 1998). Nos demais sentidos “lingua galega” ou “lingua portuguesa” son construtos ideolóxicos e políticos (tamén no sentido en que os estándares o son, cf. Regueira 2005).

A lingüística caracterizouse durante a maior parte do s. XX por considerar as linguas como un obxecto externo ás persoas que as falan, como dicía Lass (1980: 120): “Linguists have, I would maintain, normally treated language as if it were in fact an autonomous natural object (or an autonomous formal system): ‘language changes’ – it is not (necessarily) speakers that change it”. Esta idea da lingua mudou de maneira radical coa sociolingüística, que abandonou os niveis “macro” (lingua, pobo, historia) para estudar o funcionamento da comunicación lingüística en pequenos grupos humanos durante un espazo reducido de tempo, rexistrando a variación e inferindo os cambios que se observaban nas súas variedades locais. Iso levou a identificar cambios lingüísticos en tempo aparente e cambios en desenvolvemento, pois como di Santamarina (2003: 43) “variación e cambio (mesmo na precisa terminoloxía da lingüística) son dous conceptos case sinónimos”. E tamén se constatou que, en palabras de Milroy/Milroy (1985: 340): “the present can be used to explain the past, i.e. to shed light on historical linguistic problems”. Desta maneira, a dicotomía entre diacronía e sincronía deixa (ou xa deixou, de feito) de ser metodoloxicamente eficaz; como di Kiparsky (2015: 87): “The Saussurean firewall between synchrony and diachrony has been effectively breached in research practice, and it may be time to recognise that fact in the academic structure of the field as well”.

A sociolingüística actual, a chamada terceira vaga da sociolingüística, centra o seu foco no comportamento das persoas que falan, nas prácticas lingüísticas “in which speakers place themselves in the social landscape through stylistic practice” (Eckert 2012: 94), na axencia dos individuos que están a utilizar a lingua. As persoas cando utilizan a lingua están non só a transmitir ou demandar información, senón que están a facer moitas outras cousas. Unha parte delas poden ser comprendidas se entendemos os actos lingüísticos como actos de identidade (Le Page/Tabouret-Keller 1985), e que

a identidade non é algo dado e fixado, senón que se crea na interacción (Bucholtz/Hall 2005; Benwell/Stokoe 2006; Bamberg *et al.* 2011). Non se trata, de ningunha maneira, de negar os logros conseguidos pola lingüística histórica e pola dialectoloxía no estudo da variación e do cambio lingüístico, senón que defendo, como di Eckert (2003: 369): “What I am arguing here is not that they [falantes representativos, vernaculares] are improper constructs, but that they have done their work and it is now time to pull them out and examine what they have helped us take for granted”.

Non hai que esquecer que xa Coseriu dicía no seu coñecido *Sincronía, diacronía e historia* (1978: 30): “[A lingua viva] no *está hecha* sino que *se hace* continuamente por la actividad concreta”; e máis adiante (p. 108) afirmaba: “La lengua se hace y lo que se llama ‘cambio’ es el hacerse mismo de la lengua”. Para comprendermos a interacción, a variación e o cambio, pois, cómpre observar ese “facerse” da lingua, e sobre todo atender ao que as persoas que falan están a facer por medio da lingua.